

Vjekoslava Jurdana

SREDNJA EUROPA KAO MJESTO PROŽIMANJA KNJIŽEVNOSTI I POVIJESTI

dr. sc. Vjekoslava Jurdana
Osnovna škola "Rikard Katalinić Jeretov"
Nova cesta 53, HR-51410 Opatija
e-pošta: vjekoslava@hi.t-com.hr

UDK 82.0(4-191.2):316.7
Prethodno priopćenje
Primljeno: 24. 10. 2008.
Prihvaćeno: 18. 2. 2009.

U radu se pojašnjava da je Srednja Europa izrazito nestabilan entitet čija je, paradoksalno, jedina stabilna odrednica njezina burna i nestabilna povijest koju su oduvijek ispisivali strani gospodari. U tom kontekstu promatra se specifičan srednjoeuropski književnoumjetnički diskurs koji problematizira tu i takvu nametnutu povijest, kao i odnos pisanja književnosti i pisanja povijesti. Glavni akteri te književnoumjetničke produkcije su pisci intelektualci koji svoje djelovanje iskazuju u prožimanju uloga književnika i povjesničara.

Ključne riječi: Srednja Europa; književnost; povijest; pisac intelektualac

1. Pojam Srednje Europe

*"Istočna Europa, koja, i opet u očima 'Zapada', znači samo, i u vrlo neodređenom značenju, 'one bivše komunističke zemlje, ali ne uključujući ništa što se nalazi u Aziji', ženski je subjekt. Ona je žena."*¹

Srednja Europa označava fluidni geopolitički prostor koji je kroz različita povijesna razdoblja značio i različito područje. Osim po zbrci terminâ kojima se imenovao taj nestabilni prostor², regija se 'prepoznaje' i po mnoštvu divergentnih

¹ Lucy Tatman, *Imaginarni subjekti*, prevela Tamara Slišković, *Treća*, br. 1-2, 2001., 328. – 337. (328.). Autorica ističe kako polazi od teorije koja početke europske civilizacije ne smješta u Zapadnu Europu, već u Istočnu, točnije na područje Balkana.

² Najčešće se taj prostor imenuje i kao Istočna Europa. I navedena Lucy Tatman rabi taj naziv. No, prijepori takve prakse ukazuju na dvije činjenice: prvo, time se (još uvijek) zanemaruje entitet Srednje Europe, i drugo, dva različita identiteta: onaj Srednje Europe, kao i onaj Istočne Europe, reduciraju se na jedan kvazizamjenjiv entitet. Uz navedeno, ne treba zanemariti ni ulogu nepoznavanja

autorskih pristupa u njezinu definiranju i pozicioniranju. Zanimljiv prijedlog definiranja Srednje Europe daje Krzysztof Pomian, koji "srednjom Europom" naziva onaj dio europskog kontinenta koji je nastanjen narodima, većinom katoličkim ili protestantskim, ali je bio povezan desetljećima – čak stoljećima, ili teritorijalnim susjedstvom, ili suživotom u krugu istog političkog entiteta, ili vladanjem ili pokornošću barem s jednim većinski pravoslavnom narodom. Tako definiranoj "srednjoj Europi", ističe Pomian, danas pripadaju Finci, Estonci, Letonci, Litavci, Poljaci, Česi, Slovaci, Austrijanci, Mađari, Slovenci, Hrvati te jednim dijelom Nijemci.³ No, u tom mnoštvu (p)ostaje razvidnim da naziv Srednja Europa označava dio kontinenta koji se po svojim zemljopisnim karakteristikama razlikuje kako od Zapadne, tako i od Istočne Europe, te se njezin položaj mapira "negdje između", u (ne)određenosti prostora koji uključuje mnoštvo različitih nacija i manjinskog kolorita. U toj svojoj neodređenosti i nestabilnosti, srednjoeuropski prostor (p)ostaje podložan različitim opcijama, koje ga u obliku vanjskih intervencija, ovisno o trenutnim društvenim, povijesnim i političkim konstelacijama, smještaju ili na Zapad ili na Istok. Upravo ta nestabilnost – nestalnost regije (p)ostaje, paradoksalno, njezinom stalnom oznakom, (jedinim) prepoznatljivim obilježjem, ali i distinkcijom naspram ostalim (stabilnim/fiksiranim) europskim prostorima. Na tu nestabilnost entiteta Srednje Europe ukazuje, ali je istodobno (opet paradoksalno) i uzrokuje, njezina povijest koja svjedoči o regiji koja je uvijek bila predmetom posezanja različitih sila. Posebice je novija povijest toga prostora intenzivirala problematiku proturječnosti i fluidnosti identiteta regije. Riječ je o geopolitičkim konstelacijama dvaju blokova, istočnog – Varšavskog, i zapadnog – Atlantskog saveza, čijom se ishodišnom točkom nadaje 1945. godina. Ta godina, ističe Peter Sloterdijk, ima epohalno i traumatsko značenje u europskom sjećanju jer u sjeni završetka Drugog svjetskog rata i Krimskog konferencije, (p)ostaje odrednicom za ono "što će Europa za sljedećih pola stoljeća po sebi i za sebe biti".⁴ Za prostor Srednje Europe dogovor u Jalti značio je (još jednu) njegovu (ras)podjelu kojom je glavnina regije pripala Istočnom bloku, odnosno sferi utjecaja Sovjetskog Saveza. Otuda i njezino 'preimenovanje' u Istočnu Europu. Unatoč nizu pokušaja emancipacije iz takva totalitarnog okrilja⁵, tek pad Berlinskog zida 1989. označava

same materije (područja) o kojoj/em se govori, kao ni ulogu povijesnih prilika nakon Drugog svjetskog rata, što ćemo pojasniti u nastavku rada.

³ Krzysztof Pomian, *Historijske posebnosti srednje i istočne Europe*, preveo Tugomir Lukšić, *Lettre Internationale*, (hrv. izd.) 6-7, 1992., 33. – 40. (33.).

⁴ Peter Sloterdijk u tekstu *Ako se Europa probudi. Misli uz program jedne svjetske sile na kraju doba njezina političkog odsustva*, *Treći program hrvatskog radija*, 48/1995., 39. – 57. (40.), prevela Blanka Will-Galić.

⁵ Prvi takav pokušaj zbio se u Mađarskoj 1956., zatim slijede događaji u Čehoslovačkoj 1968. te Hrvatsko proljeće 1971. kao pokušaj koji je uključivao i emancipaciju od totalitarnog komunizma i nacionalnu emancipaciju.

prekretnicu i za Srednju Europu. Taj događaj, koji je otvorio "pukotinu koja je počela usisavati 20. stoljeće i cijelu modernu kulturu"⁶, otvorio je i mogućnost da se o (Srednjoj) Europi progovori i izvan pojma bipolarnosti koja je nastala nakon Drugog svjetskog rata. Stoga, uzevši u obzir i stariju i noviju povijest regije, današnji pojam Srednje Europe, uz one zemlje koje su bile obuhvaćene Austro-Ugarskim Carstvom, podrazumijeva i/ili uključuje zemlje koje su pripadale spomenutom Istočnom bloku. No, pri tome valja uzeti u obzir da se u gotovo pedesetogodišnjem razdoblju bipolarnosti u pozadini vojnog natjecanja u naoružanju odvijalo i temeljitije natjecanje u kvaliteti samoga života.⁷ Tako (rijetki) izletnici sa Zapada Istočni blok doživljavaju, pojašnjava Vera Horvat Pintarić, kao svijet surova, opustošena i hladnog okoliša, nalik Polibijevoj Arkadiji, koji biva prihvaćen kao dobar za razmišljanje, za duhovnu kupku u kojoj se prakticira tjelesno i emocionalno iskustvo melankolije. No, za one koje su tu živjeli, to područje bilo je zapravo čekaonicom u kojoj se stalno najavljivala Vergilijeva Arkadija, no koju nitko nije znao preciznije opisati. To je čekanje stvaralo beznadne, tmurne i neugledne okoliše kolektivne melankolije. Stoga, melankolija ovdje nije uzrokovana samo klimatskim prilikama ili godišnjim dobima, ovdje (je) vlada(la) *melankolija mjesta* koja se proširila čitavim područjem. Na simboličkoj razini, pojašnjava Pintarićeva, polazeći od olovnosive boje Saturna, pod čijom je vlašću melankolija, odnosno od simboličkog prikaza Saturna kao starca sa srpom, uočljiv je na svim zastavama ideologijski pokornih zemalja – srp, simbol proleterskog internacionalizma. Pri tome čekić kao drugi dio nametnuta simbola priziva u sjećanje malj za vještice, zlokobni *maleus maleficarum*.⁸ Možda je upravo to melankolično stanje čekanja, uvjetovano ideologijskom kolonizacijom koja producira (kao i svaka kolonizacija) gubitkom slobode, uzrokom da su osamdesetih godina dvadesetog stoljeća prvi zastupnici (današnje) ideje Srednje Europe bile prilično marginalne i šarolike skupine: pjesnici, pisci u Istočnoj Europi, istočnoeuropski emigranti na Zapadu te zapadni intelektualci i sveučilišna inteligencija kojih je podrijetlo bilo istočnoeuropsko.⁹ U toj kakofoniji, ne osobito plauzibilne zamisli u tada još uvijek željeznim zatorom podijeljenom kontinentu, podiglo se toliko protuslovnih glasova da je sam pojam dovodio svojom višeznačnošću do toga "da bi svatko, čim bi dvojica ili trojica razgovarala o Srednjoj Europi, mislio na nešto drugo".¹⁰

⁶ Dubravka Oraić Tolić, *Dvadeseto stoljeće u retrovizoru. Žiriški eseji*, Školska knjiga, Zagreb, 2000., *Berlinski zid*, str. 19.

⁷ Usp. P. Sloterdijk, 1995., 48.

⁸ Vera Horvat-Pintarić, *Melankolija ulice, Mogućnosti*, god. XLI, br. 4-6/1994., 137. – 165. (137. i 140.).

⁹ Ističe Lonnie Johnson u tekstu *Ideja srednje Europe*, prevela Mirjana Paić Jurinić, *Treći program hrvatskog radija*, Zagreb, 46/1994., 50. – 55. (50.).

¹⁰ Karl Markus Gauss, *Uništenje Srednje Europe*, preveo Kiril Miladinov, u *Lettre Internationale*, god. 2, br. 6-7/1992. (hrvatsko izdanje), tematski blok *Herbarij Srednje Europe*, str. 25. – 32. (30.). Isto i u Gau-

No, prvi sustavni poticaji novodobnom istraživanju Srednje Europe prepoznati su u aktivnostima Milana Kundere, koji 1984., zajedno s Györgijem Konrádom i grupom poljskih disidenata, otvara svekolike kulturne, političke i povijesne srednjoeuropske rasprave. Kundera piše fundamentalni esej *Tragedija Srednje Europe*, ali se potom, što se o toj temi više govorilo, sve manje uključivao u raspravu.¹¹

S druge strane, većina profesionalaca i stručnjaka (za odnose Istok – Zapad) odbacivala je zamisao Srednje Europe, okarakteriziravši je kao manifestiranje specifičnog tipa psiholoških problema svojstvenih sentimentalnim, emigrantsko-imigrantskim intelektualcima. Drugim riječima, zamisao za one koji žive u prošlosti i povijesti ne daju da ide naprijed, a fantazije su im milije od činjenica. I doista, s obzirom na činjenicu, tada još uvijek snažne bipolarne konstelacije, Srednja je Europa bila fantastična ideja, a njezini zagovornici okretali su se prošlosti ne bi li ukazali na nelegitimnost suvremene podjele Europe.¹² Odbijajući zapravo legitimnost poslijeratne podjele Europe, 'Europe Jalte', oni su, s jedne strane, nastojali dokazati kako narodi nastanjeni u Istočnome bloku nisu nikada ni povijesno ni kulturno pripadali Istoku. Štoviše, upravo ih je Zapad nakon Drugoga svjetskog rata napustio i prepustio rusko-sovjetskoj verziji Istoka. S druge strane, nastojali su delegitimirati i one stavove koji taj prostor vide kao siromašniju Zapadnu Europu. U toj delegitimaciji nametnutih "velikih priča" javlja se specifični vid *skepticizma* na čijoj se platformi stvara drukčije viđenje prostora, uključivši duhovnu, kulturnu, gospodarsku i političku dimenziju. Riječ je o *skeptičnoj Srednjoj Europi* koja već odavno dvoji u smisao povijesti i čije je visoko vrednovanje slobode i kulture i sazrelo upravo iz te dvojbe u povijest i njezine nametnute gospodare. Ta Srednja Europa razlikuje se i od despotskih vladavina na Istoku Europe, ali i od Zapada, koji u načelu nije suzbio slobodu govora i izražavanja, ali je ta sloboda u podređenosti sveobuhvatnoj komercijalizaciji postala posve beznačajnom za društveni život.¹³ Takva Srednja Europa istražuje i propituje sebe i u devedesetim godinama 20. stoljeća. Fokusirajući se na spomenuti skepticizam naspram povijesti, koju su, posebno se ističe, na tom prostoru u pravilu pisali drugi i nadovezujući se na postmodernu napuštanje historicističkog ozakonjenja unutar Lyotardova "postmodernog stanja", historiografije novih subjektivnosti, Srednju Europu prikazuju kao lokalno utemeljenu istinu, zasnovanu

ssvojoj knjizi *Uništenje Srednje Europe*, prevela Truda Stamać, Durieux, Zagreb, 1994., str. 5. – 28. (19.).

¹¹ Esaj *Tragedija Srednje Europe* u hrvatskome prijevodu Gige Gračan objavljen je u *Gordoganu*, god. 7, br. 17-18, 1985., str. 289. – 305.

¹² L. Johnson, 1994., 51.

¹³ K. M. Gauss, 1992., 31. U 1994., 24.

na autorskim iskustvima same regije. Riječ je o iskustvima, ponajčešće književnika povjesničara koji su i sami svjedoci i/ili žrtve naglih i uglavnom nepredvidljivih regionalnih promjena. Stoga je u središtu zanimanja tih autora problematiziranje povijesti i/ili 'istine'. Tako Czesław Miłosz ističe kao najvrjedniju odrednicu srednjoeuropske književnosti "svijest o povijesti, i to podjednako prošlosti i sadašnjosti. (...) Osobe i likovi u tim radovima žive u vremenu koje je oblikovano na drukčiji način od vremena u djelima zapadnih književnika".¹⁴

Preispisujući 'svoju' povijest, srednjoeuropski intelektualac/pisac hoće dekonstruirati okoštale predodžbe i 'znanja' o tom prostoru koji su konstruirani iz perspektiva velikih sila.¹⁵ Polazište tim procesima jest doživljaj (nametnute) povijesti koja se u manjim narodima Srednje Europe, od Estonije na sjeveru do Bugarske na jugu, poima kao niz nesretnih slučajeva u čijem je temelju povijesna nesreća da se živi između velikih, zločestih nacija¹⁶, pa se u kronikama tih malih naroda javljaju toposi "izgubljenog raja" i borbe "Davida protiv Golijata". Upravo to tradicionalno srednjoeuropsko utočište u povijesti moralno je osnažilo one koji su vjerovali u Srednju Europu. Pružilo im je alternative službeno propagiranim lažima o prošlosti, neistinitim prikazima sadašnjosti i turobnim izgledima za budućnost. Istodobno, postaje jasnim da je riječ o starim srednjoeuropskim problemima, višedesetljetnim i višestoljetnim, koji povijest Srednjoeuroljana čine punom propuštenih prilika, pa je sadašnjost završavanje nedovršena posla iz prošlosti, dok je budućnost prilika da se napokon ispravi povijesni usud koji je za njih bio nepovoljan. Stoga se može reći da na neki način Srednjoeuroljane progoni vlastita povijest.¹⁷

¹⁴ Riječ je o eseju Czesława Miłosza objavljenom u *Cross-Current: A Yearbook of Central European Culture*, 5/1986., i u knjizi *In Search of Central Europe* (C. Miłosz, "Central European Attitudes"), ur. G. Schopflin i N. Wood, Totowa, New Jersey: Barnes & Noble Books, 1988. Ovdje iz knjige Borisa Škvorca, **Ironija i roman: u Krležinim labirintima, (ponovno) iščitavanje žarišta u romanima Miroslava Krleže**, Naklada MD, Zagreb, 2003., *Pitanje Srednje Europe*, str. 68. – 72.

¹⁵ U tom smislu, L. Johnson, *ibid.*, pojašnjava da, iako je (zapadnjačka) tradicija srednjoeuropskih naroda stara i preko tisuću godina, nisu dovoljno poznate časne tradicije borbe srednjoeuropskih (odnosno, kako drže profesionalni historičari, istočnoeuropskih) carstava. Autorica spominje značajne godine: 1089. Hrvatima, 1389. Srbima, 1526. Mađarima, 1620. Česima, 1772. Poljacima. "U Srednjoj Europi to su datumi svjetskopovijesne važnosti", ističe autorica, "a mi o tim narodima znamo tako malo".

¹⁶ Usp. Horst Haselsteiner, **Ogledi o modernizaciji u Srednjoj Europi**, prijevod Andrea Bjeloš, Naprijed, Zagreb, 1997., 149. – 150.

¹⁷ Ističe L. Johnson, 1994., 52. Štoviše, pojašnjava autorica, Srednjoeuroljani će za objašnjenje sadašnjosti uvijek prizivati neki događaj iz prošlosti. "Iz sadašnjosti odlaze u prošlost - i to ne nekoliko godina ili desetljeća, već stoljećima unatrag - a potom se opet lako vraćaju u sadašnjost".

2. (Post)kolonijalna povijest Srednje Europe

Srednjom su Europom, tijekom njezine burne i raznolike povijesti, vladale njoj nametnute, uglavnom strane sile.¹⁸ U takvu se tijeku javlja konstanta u obliku kolonijalne zbilje, koja otvara poziciju *Srednje Europe kao kolonije*. Unutar tih odrednica nastala je i nova teorijska paradigma koja omogućava rekonceptualizaciju književnih i kulturalnih povijesti srednjoeuropskog prostora, i to iz perspektive postkolonijalnih teorija, kao i kolonijalne i postkolonijalne književne kritike. O toj paradigmi govori Nikola Petković u svojoj knjizi **Srednja Europa: zbilja - mit - utopija**.¹⁹ On polazi od teorijskih premisâ da prostor kolonizacijâ nije isključivo vezan za tzv. Treći svijet, koji je i sâm kao naziv arbitraran, odnosno hegemonijska konstrukcija. Stoga ni postkolonijalna kritika i njezine perspektive nisu isključivo rezervirane za taj i takav prostor, čime se otvara perspektiva u kojoj je moguće prepoznati kolonijalne dominacije i u onim dijelovima svijeta u kojima nisu do sada fokusirane. Štoviše, one nisu vezane toliko uz prostor, koliko za vrijeme. Stoga se u prepoznavanju kolonijalnih hegemonija i njihovih mehanizamâ moći u bilo kojem geografskom prostoru, uz komparaciju s mehanizmima i učincima imperijalne moći u "tradicionalnim" kolonijama, mogu (i moraju) rabiti perspektive postkolonijalne kritike. S druge strane, ne žele se zanemariti specifični mehanizmi kolonizacije koji su različiti naspram kolonizacijâ neeuropskih zemalja. No, riječ je o tome, pojašnjava Petković, da su učinci tih različitih kolonijalnih praksi (bili) gotovo identični onima u zemljama Azije i Afrike. Radi se o posezanjima različitih dominantnih kultura koje odnos prema prostorima Srednje Europe temelje na zamišljenim vlastitim historijskim obvezama, unutar kojih se regija poima kao objekt kojim se vlada. Takve okolnosti ukazuju na postojanje *povijesne (post)kolonijalnosti posebna, srednjoeuropskog tipa*.²⁰

Stoga postaje važnim propitivanje (ne)objektivnosti prikazivanja povijesti toga prostora, kao i pisanje **kontrahistorije** koja preoblikuje povijesni diskurz kolonijalnog gospodara. Jer, kao što ističe Milan Kundera, iako ljudi Srednje Europe nisu

¹⁸ Stoga István Bibó, **Regije europske povijesti**, preveli s mađarskoga Eva Grlić, Igor Karaman, Arpad Vicko, Naprijed, Zagreb, 1995., 65. – 66., ističe kako nekonsolidiranost toga prostora nije u njegovu tobožnjem iskonskom barbarstvu, nego se ono barbariziralo zbog niza nesretnih povijesnih događanja. "Nažalost", zaključuje autor, "nisu mu mnogo ni pomogli da se vrati". Štoviše, "u nekim slučajevima izravno su ga i spriječili u tome".

¹⁹ U cijelosti **Srednja Europa-zbilja-mit-utopija: postmodernizam, postkolonijalizam i odsutnost autentičnosti**, Adamić, Rijeka, 2003.

²⁰ Usp. N. Petković, 2003., 156. – 157. i 23. i 32. Govoreći o (zapadnocientričnom) porivu za prisvajanjem povijesti, Vladimir Biti, **Upletanje nerečenog. Književnost/povijest/teorija**, Matica hrvatska, Zagreb, 1994., 137., eksplicira kako se drugi, tako što ga se prilagođava predodžbama o "našoj uzvišenoj misiji", postupice "pretvara u upotrebljiv sastavni dio vlastite povijesti".

osvajajući, oni se ne mogu odijeliti od europske povijesti: ne mogu postojati izvan nje, iako predstavljaju 'krivu' sliku te povijesti; oni su njezine žrtve i autsajderi. Upravo ta perspektiva gledanja povijesti otvorenih očiju, zaključuje Kundera, izvor je njihove kulture, njihove mudrosti, onog "neozbiljnog duha" što se ruga veličini i slavi. Stoga Kundera ističe kako bi rečenicu Witolda Gombrowicza: *Ne zaboravite da se samo suprotstavljanjem povijesti kao takvoj možemo oduprijeti povijesti naših dana* valjalo uklesati na ulazne dveri u Srednju Europu.²¹

Bitan topos takostvorenih svjetova, kao područja susretišta povijesti i pamćenja, zbilje i fikcije, jesu neuralgična čvorišta u vidu (nametnutih) epizoda individualne povijesti, a koji govore o neželjenim, iznenadnim i nepozvanim intruzijama nametnute povijesti, pri čemu su zahvaćene i privatne/intimne sfere pojedin(a)ca.²² Riječ je o prikazivanju specifičnog stanja u tom turbulentnom, traumatičnom i sanjarskom prostoru Srednje Europe, koje je zapravo konstantno iščekivanje prijelaza iz jednog u drugo duševno stanje ili iz jednoga u drugi oblik vladanja. A ti su prijelazi, posebice za pojedince, bili uvijek dramatični. U tom smislu, György Konrád ističe: *Na nas se uvijek stropoštala neka vlast. (...) S nama su trgovali, o nama se sporazumijevali, nas su komadali, prodavali, bivali smo predmetom regulacionih planova i mirovnih konferencijâ. (...) Nas su uvijek okupirali, naše svojstvo istinski nezavisne države slika je iz zlatnog doba koja se gubi u prošlosti. Vrlo rijetko zaplamtjela bi naša sloboda i pokazali bismo svoje lice svijetu, koji je bacao prema nama prilično nepažljivo pogled. A zatim su opet pred našim vratima tapkali tuđinski vojnici. Čak, i kad nismo bili okupirani, morali smo se ravnati prema drugoj, većoj sili.*²³

Riječ je o iskustvu nebrojenih povijesnih i političkih intruzija kao prepoznatljivu 'obilježju' srednjoeuropskoga prostora. No, unatoč stvarnosti tih penetriranja u regionalnu zbilju, interakcije (nametnutih) povijesnih diskurza i priča o životima pojedinaca, stvaraju fragilno i fluidno područje koje se (izvan regionalnog konteksta) čini nerealnim, fantazmagoričnim, tragikomičnim. Nameće se pitanje: čini li Srednja

²¹ Milan Kundera, 1985., 299.

²² Usp. N. Petković, 2003., 47. Autor navodi epizodu iz teksta G. Konráda (iz *Cross Currents*, 9, 1990., 92. – 93.) u kojoj je u jednom selu tenk iz obližnje vojne baze ušao u kuću seoskog mesara baš kad je mesareva žena namještalala krevete u spavaćoj sobi. Kad su upitali mesara što se zapravo dogodilo, on je odgovorio: "Povijest je došla k nama". *To je vjerojatno tipičan odnos, piše Konrád, koji ljudi, poučeni iskustvom, imaju prema povijesti: ne uskaču oni, nego ona. Svatko se, primjerice može naći u kafkijanskoj situaciji, kada netko nekome dođe i negdje ga odvede. (...) Oni nisu željeli rat, ali rat je došao k njima. To znači da je u Srednjoj Europi teško izbjeći intruzije povijesnih događaja, događaja koji bi, da su stvari drukčije, ostali izvan konteksta njihovih života.*

²³ G. Konrád, *Dobro je putovati*, u *Gordogan*, br. 17-18, 7(1985.), preveo Ivo Škrabalo, str. 273. – 288. (277.). Konrád nadalje ističe kako je upravo iz srednjoeuropskog prostora, iz Sarajeva, došao prvi, a iz Gdanjska drugi svjetski rat.

Europa stvarnu kulturnu konfiguraciju koja ima vlastitu povijest? A ako takva konfiguracija postoji, može li se zemljopisno definirati? Što su joj granice? Pošavši od tih (svojih) pitanja, Milan Kundera ističe kako *Srednja Europa nije država: to je kultura ili sudbina*, pa bi bilo besmisleno pokušavati točno povući njezine granice. Štoviše, pojašnjava Kundera, njezine su *granice imaginarne* i sa svakom se novom povijesnom situacijom moraju povlačiti.²⁴

U tom kontekstu Srednja Europa živi od mogućnosti postojanja različitih, ali uvijek paralelnih značajki i vrijednosti. To je prostor kojemu je strana egzistencija jednoličnosti, i/ili jedinstvenosti, a takve konstelacije omogućuju konstruiranje prostora interferencija različitih žanrova, odnosno prostora koji 'zahtijeva' da se dihotomije fikcija/zbilja, jezik/svijet, riječ/stvar prestanu tretirati kao dihotomije. Štoviše, riječ je o području u kojem su (ti) pojmovi otpušteni jedni među druge i jedni rade u drugima: fikcija u zbilji, zbilja u fikciji, svijet u jeziku, jezik u svijetu. U takvim okolnostima imaginarnost književnosti na najbolji način iskazuje pregorijevanje tih dihotomija.²⁵ Drugim riječima, svijet se teksta iredalizira da bi postao analogon svijetu, da bi se mogao proizvesti odnos prema svijetu.²⁶

3. Književnost i Srednja Europa

Na temelju naznačenog u prethodnom poglavlju, polazimo od toga da književnost nikada ne može (p)ostati (samo) predmetom našega, bilo pojedinačnog, bilo grupnog, bavljenja, jer prije no što se mi pozabavimo njome, ona se već uvijek bavi nama.²⁷ Drugim riječima, polazimo od stanovišta da je velika književnost

²⁴ M. Kundera, 1985., 297. Kundera, str. 298., kaže da se stoga Srednja Europa ne može definirati i odrediti političkim granicama (koje su neautentične, uvijek nametnute invazijama, osvajanjima i okupacijama), *nego tim velikim zajedničkim situacijama što nanovo okupljaju narode, pregrupiraju ih na svagda nove načine duž imaginarnih i svagda promjenjivih međa koje obilježuju predio nastanjen istim uspomenu, istim problemima i sukobima, istom zajedničkom tradicijom.*

²⁵ Usp. Andrea Zlatar, *Istinito, lažno, izmišljeno: Ogledi o fikcionalnosti*, Hrvatsko filozofsko društvo, Zagreb, 1989., 58. – 59. Govoreći o prijeporima opozicijske relacije između pojmova fiktivnog i realnog, autorica uvodi pojam imaginarnog W. Isera. Prema Iseru (*Činovi fingiranja ili Što je fiktivno u fikcionalnom tekstu?*, *Umjetnost riječi*, Zagreb, 1987/4, 312. – 314.) fikcionalni je tekst susretištem realnog, fiktivnog i imaginarnog. Stoga, "ako fikcionalni tekst sadrži ono realno, a da se pri tom ne iscrpljuje u njegovu opisu, tada njegova fiktivna komponenta nema karakter samosvrhovitosti, nego kao fingirana predstavlja pripremu onoga imaginarnoga (...). Čin fingiranja zadobiva svoju osebnost time što polučuje povratak realnosti svijeta života u tekst i upravo takvu reproduciranju daje imaginarni oblik".

²⁶ Spomenutim se trijadičkim odnosom pojmova realnog, fiktivnog i imaginarnog, zaključuje A. Zlatar, *ibid.*, fikciji omogućuje odnos prema svijetu izvan vulgarnomimetičkih zahtjeva i opozicije istina/laž.

²⁷ O toj odrednici književnosti govori Vladimir Biti, *Pripitomljavanje drugog. Mehanizam domaće teorije*, Hrvatsko filozofsko društvo, Zagreb, 1989., 127.

smjerno otvorena prema Životu. Dapače, ona će nam pokazati što je Život.²⁸ Stoga nas zanima, riječima Alaina Finkielkrauta: kakvu umjetnost prenosi od čovjeka do čovjeka književnost srednjoeuropskog prostora, odnosno koju/kakvu težinu dugotrajna i neuobičajena iskustva, s njegovim teretom, bojama, sjemenjem njegova života, ona obnavlja u našem tijelu i omogućuje nam da ga preuzmemo kao da je naše? Kojim se načinima ovdje oblikuje prijeka nužda da se piše o obespravljenima, isključenima, potlačenima, mrtvima?²⁹

U tom smislu srednjoeuropske nacionalne književnosti govore o kolonijalnim uvjetima života izazvanima trajnom nazočnošću različitih gospodara. Odmičući se od "velikih pripovijesti" nametnutih historijskih dinamika, ti književni ispisi tragaju za diskursom autentičnosti, odnosno diskursom onih koji žive u tom prostoru kao subjekti stalnih kolonijalnih dinamika, ukazujući na to da se u srednjoeuropski duh može proniknuti kroz sudbine malih ljudi.³⁰ Pa iako se može reći da je *književnost u ovom slučaju povijest*, nije riječ (samo) o podrivanju autoriteta povijesti, već o individualnim književno-historijskim imaginacijama koje uključuju i usredištjuju upravo one pojedinosti koje historijski zapisi u svojoj "objektivnosti" marginaliziraju ili uopće ne uključuju u vlastiti diskurz.³¹ Pisci srednjoeuropske regije, primjerice,

²⁸ Ibid., 143. Riječ je o stavovima T. Eagletona, *Criticism and Ideology. A Study in Marxist Literary Theory*, Verso, London, 1976., 54.

²⁹ Usp. Alain Finkielkraut, *Izgubljena čovječnost. Esej o XX. stoljeću*, prevela Saša Sirovec, Nakladni zavod Matice hrvatske, 1998., 74. – 75. Autor citira A. Solženjicina, iz Alexandre Solženitsyne, *Discours de Stockholm*, in *Les Droits de l'écrivain*, Éd. du Seuil. 1972., 108. U tom smislu, Finkielkraut ističe da nesretan Adornov izraz kako nije moguće pisati poeziju nakon Auschwitza, valja izokrenuti: "bez umjetnosti, to jest bez poezije, prisno, unutarnje, razumijevanje onoga što se zbivalo u Auschwitzu ili Kolymi zauvijek bi nam bilo onemogućeno".

³⁰ Vjekoslav Mikecin, *Umjetnost i povijesni svijet. Sociološko-filozofske rasprave o umjetnosti i kulturi*, Hrvatsko filozofsko društvo, Zagreb, 1995., 9., krećući se u području sociologije umjetnosti i kulture, ističe kako su u hrvatskoj povijesti, a napose u onoj novijoj, *književnost i umjetnost* imale prvorazrednu ulogu u oblikovanju i afirmaciji njezina kulturnog identiteta i modernog subjektiviteta. Štoviše, autorovo je polazište da su djela umjetnosti i kulture prvorazredni tvorni moment samoga povijesnog svijeta.

³¹ Usp. N. Petković, 2003., 7., ističe zanimanje koje u kulturalnim studijima pobuđuju poddiscipline "književnost kao povijest" ili "povijest kao biografija" unutar kojih se, slabeci autohtona značenjska polja u literaturi i historiji, efektno miješaju njihovi diskurzi. Štoviše, pojašnjava Petković, "'književnost kao povijest' odbija prepoznati granice između aristotelijanske dihotomije historija/literatura i koji baš u kondicionalu koji je Aristotelu služio da strogo odvoji dva načina pisanja (povijest kao pisanje o svijetu; literatura kao pisanje svijeta) vidi nit povezivanja". Naime, u svojoj *Poetici* Aristotel (384. – 322.) ističe kako *nije pjesnikov posao da pripovijeda o stvarnim događajima, nego o onome što bi se moglo očekivati da će se dogoditi, to jest o onome što je moguće po vjerojatnosti ili nužnosti. Povjesničar i pjesnik ne razlikuju se, naime, time što pripovijedaju u stihu ili prozi (ta bilo bi moguće da Herodovo djelo bude stačeno u stihove i ono ne bi ništa manje ostalo povijest nego što je to bilo u prozi); nego razlikuju se time što jedan pripovijeda stvarne događaje, a drugi ono što bi se moglo očekivati da se dogodi. Zato je pjesničko umijeće filozofskije od povijesti i treba ga shvatiti ozbiljnije od nje. Pjesništvo, naime,*

Franz Kafka, Italo Svevo, Robert Musil, Miroslav Krleža, Czesław Miłosz, Nedjeljko Fabrio, Claudio Magris, stvaraju svoje imaginarne svjetove koji se više ne temelje na strogim razlikama između konotativa i denotativa kao temelja razlikovanja poezije i historiografije. U takostvorenim prostorima 'proizvoljne' istine, značenje se ne stvara na granici, nego na susretištu *genusa proximuma* pojma 'pjesnik' i 'povjesničar'.³²

Riječ je o specifičnu idejno-diskurzivnom prostoru koji omogućuje estetičku produkciju reprezentacije (toga) svijeta i njegove povijesti. Već i Aleksandar Flaker, unutar svoga poznatog teorijskog modela razvoja stilskih formacija, zapaža kako "suodnos nadnacionalnih stilskih formacija i pojedinih nacionalnih književnosti iskazuje posebnu problematiku kada se uputimo u proučavanje književnosti koje su se razvijale, ako prihvatimo Krležinu oznaku, istočno od linije Gdańsk-Trst". Flaker, uočivši aporiju oko naziva/određenja regije i pojašnjavajući kako je zapravo riječ o kompleksu srednje i istočne Europe, a ne o istočnoevropskoj zoni, ističe kako književnosti toga prostora tvore posebno književnopovijesno jedinstvo, uvjetovano svojim uglavnom srodnim povijesnim razvojem. Radi se o diskontinuiranu razvoju koji je uzrokovan povijesnim razlozima, primjerice provalom Tatarâ i Turakâ, kao i dugotrajnim dominacijama inojezičnih kultura, a kojima je "usporen ili prekinut razvitak nacionalnih kultura kakav poznajemo iz kulturnopovijesnih modela što su ih stvorile vodeće književnosti zapadne Evrope".³³ Dakle, radi se o prostoru i vremenu diskontinuiteta naspram uvriježenim (zapadnocentričnim) poimanjima o

govori više ono što je općenito a povijest ono što je pojedinačno. Navedeno iz Aristotel, **O pjesničkom umijeću**, preveo i priredio Zdeslav Dukat, Školska knjiga, Zagreb, 2005., 20. – 21.

No Aristotel nadalje kaže, str. 22., da *ako se baš i dogodi da (pjesnik) opjeva stvarne događaje, zbog toga ništa manje nije pjesnik. Jer ništa ne priječi da neki od stvarnih događaja budu takvi da bi se vjerojatno dogodili (i da su se mogli dogoditi), a po tom kriteriju on je njihov pjesnik.* Z. Dukat, pojašnjavajući ove Aristotelove stavove, 2005., **Bilješke**, broj 421., str. 161., ističe kako Aristotel nije imao visoko mišljenje o povijesti: ona je samo hrpa događaja bilo kraćeg bilo duljeg vremenskog razdoblja, koji svi pripadaju raznim *práksis* i nemaju zajednički *télos* (svrhu). Uočivši kako Aristotel nije povjesničare neposredno kritizirao, Dukat, spomenuti Aristotelov stav prema povijesti obrazlaže njegovim uvjerenjem kako kompleksnost zbivanja kao i nedovoljni podatci onemogućavaju da se zaista raskriju unutarnje povezanosti i odnosi. Štoviše, ističe Dukat, "poanta bi bila da povijest, jer se ne bavi s *práksis*, nije razumljiva (shvatljiva) na onaj način na koji je to *mýtho*, ovdje ne govori samo o tragediji. I komedija, premda manje *spudáia* od tragedije, ipak je nadmoćna povijesti". Dukat navodi i mišljenje koje se podudara s Aristotelovim. Riječ je o Schillerovim stavovima koje je iznio u jednom pismu Goetheu (pismo br. 284): *Moderni tragičar (za razliku od grčkih) izlaže se opasnosti da (pri izmišljanju pjesničkih sižeja) izgubi duboko sakrivenu istinu u kojoj je zapravo sadržano sve poetsko. On bi rado potpuno vjerno prikazao (oponašao) jednu stvarnu zgodu i niti ne sluti, da upravo zato što je apsolutno istinit poetski prikaz nikad se ne može potpuno poklopiti sa stvarnošću.*

³² N. Petković, 2003., str. 8. – 9. i 44.

³³ Aleksandar Flaker, **Stilske formacije**, Sveučilišna naklada Liber, Zagreb, 1986., 61.

linearnom tijeku stilskih i povijesnih razdoblja.³⁴ Taj diskontinuitet uključuje, kao što smo pokazali, odmak od modernističkih "velikih pripovijesti" kolonijalnih historija te pregorijevanje dihotomije književnost/povijest. Tim se obilježjima srednjoeuropska književnost u kolonijalnim i postkolonijalnim uvjetima otkriva kao specifično antiesencijalistička i postmoderna. Štoviše, u njezinu diskontinuitetu i modernizam i postmodernizam razvijaju se paralelno, pa se dometi srednjoeuropskog postmodernizma svojim širim dimenzijama razlikuju od onih koji su "samo" reakcija na visokokulturalne postulate modernizma.

Riječ je o polifonim artikulacijama lokalno pozicioniranih svjedočanstava koje kao metafore protesta u pitanje dovode legitimnost kolonijalnog diskursa gospodara.³⁵ U tom smislu, srednjoeuropski pisci/povjesničari, smještajući svoje iskaze u imaginarne prostore susretišta fikcije i zbilje i fundirajući ih na osobnim iskustvima, ukazuju na nužnost ponovnog ispisivanja komplicirane i višeslojne povijesti regije, čija im stvarnost trajno izmiče. Ta re-artikulacija, odnosno re-konstrukcija kao nadilaženje/pregorijevanje artikulacijâ i konstrukcijâ povijesti i prostora koji su nametali drugi, p/r/okazuje svoju poziciju izvan svakog esencijalizma, pa tako i esencijaliziranja regije. Ona istodobno ukazuje na pluralnost razumijevanja pojma Srednje Europe, pa kao takva dekonstruira nametnutu unitarističku kolonijalnu povijest. U toj svojoj pluralnosti, Ona koja je stajala iz Željeznog zastora, Ona koja trajno izmiče unificiranju i prisvajanju istočnih, zapadnih ili nekih drugih dominacija, otkriva se kao ženski subjekt. Ona je žena.³⁶ I to ne samo kao gramatička kategorija, nego kao entitet koji, usprkos svim nametnutim monolitnim (falogocentričnim) percipiranjima, (i dalje) ustrajava u svojoj multivokalnosti, pluralitetu mišljenja, antimilitarizmu, izostanku želje za dominacijom, odnosno iskazuje se kao entitet koji je moćan u svojoj "nemoći" i koji je otvoren prema budućnosti jedne transnacionalne posteuropske kulture.³⁷

³⁴ Ihab Hassan, *Kultura, indeterminacija i imanencija*, preveli Antun Maračić i Markita Franulić, *Republika*, XLI, br. 10-12, 1985., str. 26. – 54. (37.), tako pojašnjava da ono što nazivamo literarnim periodom često u stvari i nije period jer definiranje tog pojma ne mora biti samo kronološko, već i tipološko. Time se u sustavu linearnog kretanja periodâ zapravo mogu otkriti bilo **kontinuiteti** bilo **diskontinuiteti**. Definiran tipološki, model post-modernizma otkriva se kao naročita tipologija imaginacije, unutar koje je moguće "otkrivati" afinite različite autora i različite artikulacije. Tako kao "preteče" postmodernizma možemo prepoznati Sternea, Sadea, Blakea, Lautrémona, Rimbauda, Jarryja, Hofmannstahla, Steinea, Joycea, Paunda, Duchampa, Artauda, Roussela ili Kafku. Hassan zaključuje da izvan takva promišljanja temin postmodernizam nije samo sirov u svojoj zamisli, već je i nametljiv. Točnije, denotira vremensku linearnost i konotira zakašnjenje, što bi malo postmodernista dopustilo. Konačno, zaključuje Hassan, i samo ponavljanje ideje literarne periodičnosti, postmoderna misao nastoji prevladati.

³⁵ Usp. N. Petković, 2003., 24. – 25., 237. i 238.

³⁶ L. Tatman, op. cit.

³⁷ Usp. N. Petković, 2003., 247.

U tom cilju možemo parafrazirati Sloterdijkov imperativ kako ne treba postavljati pitanje tko i na temelju kojih kriterija i tradicija pripada "autentičnoj" (Srednjoj) Europi, nego koje scene (Srednjo)Europljani igraju u svojim povijesno odsudnim trenucima i koje su, u tom smislu, njihove pokretačke ideje ili aktivirajuće iluzije.³⁸ Kako sudbine pisaca /intelektualaca, kao što smo nastojali pokazati, ni u kojem slučaju (ni ovdje) nisu iznimka, polazimo od spomenute teze Edwarda Saida kako je (i) u ovom prostoru intelektualac, iznoseći svoj *protudiskurs* koji ne dopušta savjesti da pogleda na drugu stranu ili zaspri, neka vrsta **protusjećanja**. To uključuje, ističe Said, i zadaću javnog postavljanja neugodnih pitanja, kao i sukobljavanja ortodoksnom mišljenju i dogmama. U konačnici, takav intelektualac znači biti netko čiji je *raison d' être* zastupati sve one ljude i probleme koji se svakodnevno marginaliziraju. Stoga ćemo odgovore na pitanja o "scenama" u Srednjoj Europi potražiti kod pisca/intelektualca, onoga koji moćnicima govori istinu, koji svjedoči o progonima i patnji, i koji u svojoj (simboličkoj) ulozi pisca svjedoči o iskustvu zemlje i/ili regije i tako tom iskustvu daje javni identitet koji ostaje zauvijek upisan u globalnu diskurzivnu agendu.³⁹

Literatura

Knjige:

1. *Aristotel, O pjesničkom umijeću*, preveo i priredio Zdeslav Dukat, Školska knjiga, Zagreb, 2005.
2. *Bibó, István: Regije europske povijesti*, preveli s mađarskoga Eva Grlić, Igor Karaman, Arpad Vicko, Naprijed, Zagreb, 1995.
3. *Biti, Vladimir: Pripitomljavanje drugog. Mehanizam domaće teorije*, Hrvatsko filozofsko društvo, Zagreb, 1989.
4. *Biti, Vladimir: Upletanje nerečenog. Književnost/povijest/teorija*, Matica hrvatska, Zagreb, 1994.
5. *Finkelkraut, Alain: Izgubljena čovječnost. Esej o XX. stoljeću*, prevela Saša Sirovec, Nakladni zavod Matice hrvatske, Zagreb, 1998.
6. *Flaker, Aleksandar: Stilske formacije*, Sveučilišna naklada Liber, Zagreb, 1986.
7. *Gauss, Karl Markus: Uništenje Srednje Europe*, prevela Truda Stamać, Durieux, Zagreb, 1994.

³⁸ Usp. P. Sloterdijk, 1995., 48.

³⁹ Edward W. Said, *Javna uloga pisaca i intelektualaca*, prevela Tanja Vučković, *Diksrepancija*, sv. IV, br. 7-8, prosinac 2003., 7. – 84. (77. – 85.). I izvaci iz teksta *Prikazi intelektualaca*, prevela Iva Tarle, *Treći program*, 1998., 179. – 186. Ovdje prema Silva Mežnarić, *Povodom odlaska Edwarda W. Saida, Revija za sociologiju*, vol. XXXIV, no. 3-4, 221. – 228.

8. *Haselsteiner, Horst: Ogledi o modernizaciji u Srednjoj Europi*, prijevod Andrea Bjeloš, Naprijed, Zagreb, 1997.
9. *Mikecin, Vjekoslav: Umjetnost i povijesni svijet. Sociološko-filozofske rasprave o umjetnosti i kulturi*, Hrvatsko filozofsko društvo, Zagreb, 1995.
10. *Oraić Tolić, Dubravka: Dvadeseto stoljeće u retrovizoru. Züriški eseji*, Školska knjiga, Zagreb, 2000.
11. *Petković, Nikola: Srednja Europa-zbilja-mit-utopija: postmodernizam, postkolonijalizam i odsutnost autentičnosti*, Adamić, Rijeka, 2003.
12. *Škvorc, Boris: Ironija i roman: u Krležinim labirintima, (ponovno) iščitavanje žarišta u romanima Miroslava Krleže*, Naklada MD, Zagreb, 2003.
13. *Zlatař, Andrea: Istinito, lažno, izmišljeno: Ogledi o fikcionalnosti*, Hrvatsko filozofsko društvo, Zagreb, 1989.

Periodika

1. *Gauss, Karl Markus: Uništenje Srednje Europe*, preveo Kiril Miladinov, u *Lettre Internationale*, god. 2, br. 6-7/1992. (hrvatsko izdanje), tematski blok *Herbarij Srednje Europe*, str. 25. – 32.
2. *Hassan, Ihab: Kultura, indeterminacija i imanencija*, preveli Antun Maračić i Markita Franulić, *Republika*, XLI, br. 10-12, 1985, str. 26. – 54.
3. *Horvat-Pintarić, Vera: Melankolija ulice, Mogućnosti*, god. XLI, br. 4-6/1994., 137. – 165.
4. *Johnson, Lonnie: Ideja srednje Europe*, prevela Mirjana Paić Jurinić, *Treći program hrvatskog radija*, Zagreb, 46/1994., 50. – 55.
5. *Konrád, György: Dobro je putovati*, u *Gordogan*, br. 17-18, 7(1985.), preveo Ivo Škrabalo, str. 273. – 288.
6. *Kundera, Milan: Tragedija Srednje Europe*, prijevod Gige Gračan, *Gordogan*, god. 7, br. 17-18, 1985., str. 289. – 305.
7. *Pomian, Krzysztof: Historijske posebnosti srednje i istočne Europe*, preveo Tuğomir Lukšić, *Lettre Internationale*, (hrv. izd.) 6-7, 1992., 33. – 40.
8. *Said, Edward W.: Javna uloga pisaca i intelektualaca*, prevela Tanja Vučković, *Diskrepancija*, sv. IV, br. 7-8, prosinac 2003., 7. – 84. (77. – 85.). I izvaci iz teksta **Prikazi intelektualaca**, prevela Iva Tarle, *Treći program*, 1998., 179. – 186.
9. *Sloterdijk, Peter: Ako se Europa probudi. Misli uz program jedne svjetske sile na kraju doba njezina političkog odsustva*, prevela Blanka Will-Galić, *Treći program hrvatskog radija*, 48/1995., 39. – 57.

10. Tatman, Lucy: *Imaginarni subjekti*, prevela Tamara Slišković, *Treća*, br. 1-2, 2001., 328. – 337.

Vjekoslava Jurdana

Central Europe as a Place where Literature and History Intertwine

Summary

The paper states that Central Europe is an exceptionally unstable entity, the only stable determinant of which is – for the paradox itself to be even greater – its tumultuous and troubled history, determined by foreign power from the very beginning. In this context, the specific Central European literary discourse, the topic of which being history thus imposed, is analysed, in addition to tackling the relationship between creating literary work and writing history. The main protagonists of the literary production are writer-intellecuals, whose opuses witness the intertwinement between the authors' writer and historian roles.

Keywords: *Central Europe; literature; history; writer-intellecual*